

УДК 581.524 :[502.172:502.211] (477)

П.М. Устименко, Д.В. Дубина

*Інститут ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, МСП-1, м. Київ, Україна 01601
e-mail: geobot@ukr.net*

РАРИТЕТНА ФІТОЦЕНОРИЗНОМАНІТНІСТЬ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ НОВОГО ВИДАННЯ "ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ"

Асоціація, фітоценофонд, раритетне фіторізноманіття, Зелена книга України, вдосконалення

РАРИТЕТНА ФІТОЦЕНОРИЗНОМАНІТНІСТЬ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ НОВОГО ВИДАННЯ "ЗЕЛЕНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ". П.М. Устименко, Д.В. Дубина. – Автори наголошують на тому, що актуальним фітосозологічним завданням сьогодення продовжує залишатися удосконалення наукових основ та розробка нових форм охорони та збереження раритетного фітоценофонду. Вказується, що раритетність рослинних угруповань в Україні зумовлена низкою причин як природного (фітоісторичного, географічного, ценотичного, екологічного), так і антропогенного характеру. Збереження раритетного фітоценофонду України є ключовим елементом екосистемної природоохоронної концепції, що є призначенням "Зелених книг". Автори подають історію виникнення її назви як у соціумі, так і в контексті синфітосозологічної охорони. Наголошується, що для підготовки нового офіційного видання "Зеленої книги України" (ЗКУ) є очевидною необхідність критичного перегляду принципів і критеріїв відбору раритетних синтаксонів, переліків раритетних синтаксонів першого видання, встановлення за результатами новітніх фітоценотичних досліджень раритетного фітоценорізноманіття, його природної та антропогенної трансформації, з'ясування напрямків змін та основних сучасних загроз функціонуванню раритетних угруповань, а також теперішнього стану забезпечення охороною раритетного фітоценофонду. За період функціонування ЗКУ отриманий певний досвід з її ведення, який засвідчив необхідність внесення певних змін до цього документу. Акцентується, що це стосується, насамперед питань нормативно-правової бази у сфері охорони раритетного фітоценорізноманіття, удосконалення структури ЗКУ, перегляду складу раритетних синтаксонів, посилань на ЗКУ. У тексті статті автори детально розглядають ці питання і подають пропозиції щодо вдосконалення нормативних документів з синтаксономічної охорони, структури та змісту ЗКУ.

РАРИТЕТНОЕ ФИТОЦЕНОРАЗНООБРАЗИЕ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ НОВОГО ИЗДАНИЯ "ЗЕЛеной КНИГИ УКРАИНЫ". П.М. Устименко, Д.В. Дубина. – Авторы отмечают, что актуальной фитосозологической задачей нынешнего времени продолжает оставаться усовершенствование научных основ и разработка новых форм охраны раритетного фитоценофонда. Указывается, что раритетность растительных сообществ в Украине обусловлена рядом причин как естественного (фитоисторического, географического, ценотического, экологического), так и антропогенного характера. Сохранение раритетного фитоценофонда Украины является ключевым элементом экосистемной природоохранной концепции, что и является назначением "Зеленых книг". Авторы приводят историю возникновения ее названия как в социуме, так и в контексте синфитосозологической охраны. Отмечается, что для подготовки нового официального издания "Зеленой книги Украины" (ЗКУ) является очевидной необходимостью критического пересмотра принципов и критериев отбора раритетных синтаксонов, перечней раритетных синтаксонов первого издания, установления по результатам современных фитоценологических исследований раритетного фитоценоразнообразия, его естественной и антропогенной трансформации, установления направления изменений и основных угроз функционирования раритетных сообществ, а также нынешнего состояния охраны раритетного фитоценофонда. За период функционирования ЗКУ получен определенный опыт по ее ведению, который свидетельствует о необходимости внесения определенных изменений в этот документ. Акцентируется, что это касается, в первую очередь, вопросов нормативно-правовой базы в сфере охраны раритетного фитоценообразия,

усовершенствования структуры ЗКУ, пересмотра состава раритетных синтаксонов, ссылок на ЗКУ. В тексте статьи авторы детально рассматривают эти вопросы и дают предложения относительно совершенствования нормативных документов по синтаксономической охране, структуре и содержанию ЗКУ.

RARITY PHYTOCENODIVERSITY OF UKRAINE IN CONTEXT OF A NEW EDITION OF "THE GREEN BOOK OF UKRAINE" P.M. Ustymenko, D.V. Dubyna. – The authors note that actual phytosozological task of current time continues to be the improvement of the scientific basis and development of new forms of protection of the rare phytocoenotic fund. It is indicated that the rarity of plant communities in Ukraine is conditioned by several reasons both natural (phyto-historical, geographical, cenotic, ecological) and anthropogenic character. Conservation of rarity phytocoenotic fund of Ukraine is a key element of the concept of ecosystem nature protection, which is the purpose of "The Green Books." Authors disclose the origin of its name in the society as well the context of sinphytosozological protection. A critical review of the principles and criteria for the selection of rare syntaxons, lists of rare syntaxons of the first edition, the establishment of the results of rarity phytocoenotic diversity according to the modern research, its natural and anthropogenic transformation needs for the preparation of a new edition of the official "Green Book of Ukraine" (UGB). It is necessary to set the directions of changes and major threats to the functioning of rare communities, as well as the current state of conservation of the rarity phytocoenotic fund. The definite experience is gained in management of UGB for its function, which indicates the need to make certain changes to the document. First of all it is concern of questions of the regulatory and legal base in the field of the rarity phytocoenotic diversity conservation, improvement of a structure of UGB, review of the composition of rarity syntaxons and references to UGB. The authors consider these problems and give suggestions for improvement of regulatory documents on the syntaxonomic protection, structure and content of UGB in the paper.

Вступ

Формування панекосистемної та панбіосферної концепцій, які передбачають максимальне збереження оптимальних умов існування гетерогенної живої і неживої природи, викликає об'єктивну необхідність забезпечення еволюційних процесів біологічних систем у сучасних антропогенізованих умовах, оскільки природних екосистем залишилося лише 34–38% від площі земної кулі (Шеляг-Сосонко та ін., 2004). Тому збереження біологічного різноманіття, у тому числі і рослинних угруповань – одна із глобальних проблем людства. Свідченням цього є пильна увага до цієї проблеми міжнародних природоохоронних організацій і програмні розробки, що виконуються під егідою ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП, МСОП, МСБН тощо. Нині людство стикається з проблемами та низькою ефективністю природоохоронної діяльності. У цьому контексті головним завданням збереження і стабільності природного навколишнього середовища і людства є відновлення, а потім і охорона природного середовища у обсязі, який забезпечуватиме його стійкість. Рослинний покрив (автотрофний блок і його складові – види, угруповання) визначає вигляд природних ландшафтів та біомів, є початковою ланкою, яка запускає і забезпечує речовинно-енергетично-інформаційний кругообіг. Ця частина живої оболонки Землі – біосфери – виступає важливим індикатором її стану, відбитком глобальних екологічних процесів і тенденцій, які мають неocenенне значення для планети і людини. Саме тому збереження рослинного покриву на популяційно-видовому і екосистемному рівнях – важливе завдання світового співтовариства (Шеляг-Сосонко, 2001; Попович, 2002; Стойко, 2009, 2011).

Проблема збереження біорізноманітності в Україні визнана пріоритетною на державному рівні. По-перше, методологія такого підходу закладена у Конституції України, по-друге, це є результатом підписання та ратифікації відповідної конвенції – міжнародного багатостороннього договору, по-третє, збереження біорізноманітності включено до семи пріоритетів державної економіки. Основними завданнями у цій сфері є збереження рослинного покриву, який, як уже зазначалося, є початковою ланкою усіх біоенергетичних процесів, що відбуваються у біосфері. У зв'язку з цим є актуальним завдання його збереження та підтримання природного фітоценогенетичного процесу. Фітоценози як елементарні ценосистеми у сукупності складають структуру вищого порядку – рослинність. Збереження фітоценозів вирішує триєдину екопроблему –

збереження фітоценофонду, фітогенофонду та екосистем планети (Шеляг-Сосонко, 1999; Стойко, 2011). Тому актуальним фітосозологічним завданням сьогодення продовжує залишатися удосконалення наукових основ та розробка нових форм охорони та збереження не лише раритетного фітогенофонду, але й фітоценофонду та природних комплексів з метою забезпечення спонтанного розвитку фітобіоти.

Раритетність рослинних угруповань зумовлена низкою причин як природного (фітоісторичного, географічного, ценотичного, екологічного), так і антропогенного характеру. Збереження раритетного фітоценофонду України є ключовим елементом екосистемної природоохоронної концепції (Стойко та ін., 1998; Стойко, 2011). **Раритетний фітоценофонд** – це сукупність синтаксонів, угруповання яких мають унікальний, рідкісний та звичайний тип асоційованості домінантів, у яких останні мають аутфітосозологічну, ботаніко-географічну, ботаніко-історичну значущість чи відзначаються ценотично оригінальним поєднанням широко розповсюджених видів і характеризуються вразливістю, низьким ступенем трапляння, обмеженими площами поширення і перебувають під загрозою зникнення. Її охорона необхідна для підтримання ценотичної різноманітності фітобіоти й спонтанного її філоценогенезу у різних природно-географічних зонах та екологічних умовах. Раритетний фітоценофонд містить багату інформацію про історію розвитку рослинного покриву, закономірності його просторової та ценотичної структури й сучасні тенденції динаміки.

Завданням досліджень є аналіз ведення офіційного видання "Зеленої книги України" та розроблення пропозицій з удосконалення її структури, змісту та нормативно-правових аспектів.

Матеріали та методи

Методологія визначення раритетної фітоценоценомічної різноманітності базується на методі інвентаризації синтаксонів та матричному методі синфітосозологічної оцінки фітоценофонду. Матеріалами досліджень є раритетний фітоценофонд України.

Результати досліджень

На основі положень Всеєвропейської стратегії збереження біологічної та ландшафтної різноманітності і сучасних концепцій фітосозології на континенті широко проводяться дослідження раритетної фітоценоценомічності. У зв'язку з цим є актуальним розроблення стратегії її збереження та підтримання природного фітоценогенетичного процесу. Завдяки розвитку системної природоохоронної концепції з'явилися аргументи на користь необхідності збереження раритетного фітоценофонду на екосистемному рівні, що і є призначенням "Зелених книг".

Термін "**Зелена книга**" вперше з'явився у політичній діяльності декабристів Росії як назва їхнього статуту "*Союзу благоденства*" (1817 р.) за кольором палітурки цього друкованого документу. Він був вибраний укладачами як символ надії. У 70-х роках минулого сторіччя "Зеленою книгою" був також названий тритомник тодішнього лівійського лідера М. Каддафі, у якому автор виклав свої політичні погляди. Нині назва "Зелена книга" зустрічається у самих різних сферах людської діяльності. Зокрема, "Зелена книга – Європейська стратегія безпеки забезпечення енергією" – основний документ Європейського Союзу в галузі енергетичної політики. "Зеленою книгою" ЦВК Російської Федерації назвав документ, у якому узагальнена робота зі скаргами та зверненнями громадян, а в Україні – Держкомітет з ядерного регулювання в "Зеленій книзі" дає опис поточної ситуації, пов'язаної з джерелами іонізуючого випромінювання та інших видів своєї діяльності.

У природоохоронній сфері назва "Зелена книга" була запропонована до вживання в 1978 р. О.О. Чибильовим (Уральське відділення РАН) як проект єдиного і повного кадастру існуючих і перспективних природних територій усіх рангів і видів, що особливо охороняються. Пропонувалося зміст цієї книги наносити на спеціальну Зелену карту унікальних і зникаючих ландшафтів (Чибилів, 1978, 1980). У такому її розумінні видані "Зелена книга степного края" (Чибилів, 1983), "Зелена книга Республіки Татарстан" (Зелена книга..., 1993), "Зелена книга" Поволж'я: охораняемые природные территории

Самарської області" (Захаров, Горелов, 1995), "Зелена книга Сочинського Причорномор'я" (Солодько, 2013) та інші.

Ідея створення "Зеленої книги" в контексті *синфітосозологічної охорони* виникла в Україні. Історія її втілення пройшла два етапи: науковий і нормативно-правовий. Проблема охорони фітоценозів почала дискутуватися ще з початку 60-х років минулого століття. Необхідність охорони типових корінних угруповань нарівні з рідкісними уперше теоретично обгрунтував Є.М. Лавренко (Лавренко, 1971). Пізніше ідею про необхідність охорони раритетних угруповань розвивали Б.П. Колесніков та ін. (Колесніков и др.1974), С.М. Стойко (Стойко 1977, 1982, 1983), Я.Черовські (Сёfovský, 1977), М. Ковач та Ч. Прістер (Kovacz, Priszter, 1977), П.П. Второв, Б.П. Степанов (Второв, Степанов, 1978), В.Д. Васильєва та інші (Васильєва и др 1980); А.М. Семенова-Тян-Шанська (Семенова-Тян-Шанская, 1981), А.Н. Лашенкова та Н.І. Непомилуєва, (Лашенкова, Непомилуєва, 1982), І. Моравець (Moravec, 1983), Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Т.Л. Андрієнко (Шеляг-Сосонко, Андриенко,1983; Шеляг-Сосонко, Андриєнко, 1996) та багато інших.

Разом з ідеєю охорони раритетних фітоценозів відбувалося формування понятійного апарату цього наукового напрямку (Милкіна, 1975; Сёfovský, 1977; Стойко, 1977, 1982, 1983; Голубєв, 1983; Мілкіна, 1984, 1990; Зелена книга..., 1987; Устименко, 2002 та ін.).

Особливо важливе значення для наукового обгрунтування охорони рідкісних рослинних угруповань і збереження фітоценотичної різноманітності мав ХІІ Міжнародний ботанічний конгрес, який відбувся в Ленінграді у 1975 році. З метою практичної реалізації його рішень у 1981 році в Москві була проведена І Всесоюзна конференція з охорони рослинних угруповань, на якій були розглянуті і заходи з їхнього збереження. У 1983 році на VII з'їзді Всесоюзного ботанічного товариства українські ботаніки Ю.Р. Шеляг-Сосонко та Т.Л. Андрієнко представили проект "Зеленої книги України" (ЗКУ) (Шеляг-Сосонко, Андриєнко, 1983). У 1987 році українськими ботаніками уперше у світовій природоохоронній діяльності була практично реалізована ідея охорони раритетних угруповань, розроблені теоретичні основи їхнього збереження, обгрунтовані показники виділення раритетних угруповань, запропонована структура "Зеленої книги України" і здійснено її монографічне видання. Ця книга стала історичною віхою в розвитку світової синфітосозології (Зелена книга..., 1987).

Після цього видання в Україні ідея синфітосозологічної охорони мала своє продовження виходом подібних видань за кордоном, зокрема "Зеленої книги Сибіри" (Зелена книга..., 1996), "Зеленої книги Самарської області" (Саксонов и др., 2006), "Зеленої книги Брянської області" (Зелена книга..., 2010). А до "Красних книг" Вірменії та Туркменістану були включені і раритетні угруповання. У 1997 р. видана "Червона книга рослинних угруповань" для території колишнього СРСР, в основу якої покладена система вищих одиниць еколого-флористичної класифікації, що включає 74 класи, 143 порядки, 319 союзів і більше 1300 асоціацій (Solomeshch et al., 1997). На підставі цих матеріалів башкирськими науковцями проведений аналіз "Зелених книг" України і різних регіонів Росії. Ними запропонована авторська оптимізована система критеріїв виявлення і оцінки рідкісних угруповань на прикладі проекту Зеленої книги Республіки Башкортостан. Показані можливості застосування критеріїв для оцінки рослинних угруповань лісової і лучної рослинності Південно-Уральського регіону (Мартыненко и др., 2015). В Україні продовжувалися дискусії щодо вдосконалення структури і змісту ЗКУ, принципів та методів відбору раритетних угруповань (Устименко та ін. 2002; Стойко, Шеляг-Сосонко, 2005; Голубець, 2006; Дідух, 2006, Устименко та ін., 2006).

Наукові напрацювання стосовно "Зеленої книги" отримали в Україні і нормативно-правове забезпечення. Ідеологія її створення знайшла своє конкретне втілення в низці законодавчих і нормативних документів держави. Вперше це поняття згадується в "Програмі перспективного розвитку заповідної справи в Україні" ("Заповідники") (1994). У ній визначено стратегічне завдання: "Розробити і прийняти законодавчі акти про рослинний світ та про систему територій, що особливо охороняються, надати переліки рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення рослинних угруповань нормативного характеру, забезпечити їх офіційне видання". На основі цієї Програми було

розроблено Положення про "Зелену книгу України", яке було затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 1286 від 29 серпня 2002 р. і набуло статусу державного документу. У Національній доповіді України про збереження біологічного різноманіття (1997) вказується, що науковий варіант "Зелена книга України" (видана у 1987 р.) є унікальною в світовій практиці розробкою, у ній використано новий концептуальний підхід до збереження біорізноманіття з наголосом на його генетичному аспекті. У "Концепції збереження біологічного різноманіття України" (1997) вказується на завданні стосовно розробки ГІС щодо рослинних угруповань, занесених до ЗКУ. В Законі України "Про рослинний світ" (1999) раритетні угруповання, занесені до ЗКУ, визначаються як такі, що належать до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення і на них поширюється діяльність щодо збереження умов їхніх місцезростань. У Законі України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" наголошується на важливості та необхідності інвентаризації рослинних угруповань, занесених до ЗКУ, проведенні спеціальних заходів, спрямованих на запобігання їхнього знищення чи пошкодження.

У 2009 році здійснено перше офіційне видання, як державного документа, "Зеленої книги України", підготовленої в Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАНУ колективом провідних фахівців України (Андрієнко-Малюк Т.Л., Вакаренко Л.П., Дідух Я.П., Дубина Д.В., Коротченко І.А., Мілкіна Л.І., Мовчан Я.І., Стойко С.М., Тасенкевич Л.О., Ткаченко В.С., Устименко П.М., Фельбаба-Клушина Л.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р.) (Зелена книга..., 2009). Структура "Зеленої книги України" розроблена відповідно до вимог "Положення про Зелену книгу України" Синфітосозологічна оцінка рослинних асоціацій з метою виявлення раритетних здійснена відповідно до "Методики синфітосозологічної оцінки природних рослинних угруповань, які підлягають охороні та занесенню до "Зеленої книги України", затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 27.05.2009 за № 257. Оцінка асоціацій базується на принципах значущості їх домінуючих видів. У ній зібрано відомості про сучасний стан, інформацію про розповсюдження і особливості рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, і типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні. Вона є основою для розроблення охоронних заходів з їхнього збереження, відтворення та використання.

Ця "Зелена книга України" складається зі 160 статей, в яких представлена інформація про 800 асоціацій 111 формацій рослинності України. Серед типів рослинності найбагатшим є раритетний фітоценофонд лісової рослинності – вона налічує 308 асоціацій, 62% яких приурочені до гірських екосистем. Тому сучасне природокористування в гірських екосистемах не лише спричиняє негативні екологічні наслідки, а й збіднює раритетний лісоценофонд, що призводить до втрати раритетних синтаксонів. Раритетний фітоценофонд степової рослинності налічує 222 асоціації, вищої водної – 137. У решті типів рослинності він є менш чисельним: чагарникова і чагарничкова рослинність Карпат і Криму – 32 асоціації, трав'яна і чагарничкова рослинність ксеротичного типу на відслоненнях та пісках – 32, лучна рослинність – 20, болотна рослинність – 39, галофітна рослинність – 10. Така представленість раритетних асоціацій у цілому співвідноситься із фітоценотичним багатством і різноманітністю типів рослинності України, ступенем їх збереженості та порушеності, різноманітністю екотопів, ботаніко-географічними особливостями (Зелена книга..., 2009; Устименко та ін., 2010; Устименко, Дубина, 2012).

У контексті підготовки нового видання, яке має статися у 2019 році, є очевидною необхідність критичного перегляду принципів і критеріїв відбору раритетних синтаксонів, переліків раритетних синтаксонів першого видання, встановлення за результатами новітніх фітоценотичних досліджень природної та антропогенної трансформації, з'ясування напрямків змін та основних сучасних загроз функціонуванню раритетних угруповань, а також теперішнього стану забезпечення охороною раритетного фітоценофонду. За цей період отриманий певний досвід з ведення ЗКУ, який засвідчив про необхідність внесення деяких змін до цього документу. Це стосується насамперед питань нормативно-правової бази у сфері охорони раритетного фітоценорізноманіття,

удосконалення структури ЗКУ, перегляду складу раритетних синтаксонів, посилань на ЗКУ.

Нормативно-правова база. Доцільно внести до "Положення про Зелену книгу України" такі зміни та уточнення:

– окремим пунктом визначити, що об'єктом охорони є рослинне угруповання у синтаксономічному ранзі **асоціація**;

– у пункті 1 вказати, що у Зеленій книзі зведено відомості лише про сучасний стан **раритетних рослинних угруповань** (унікальні, рідкісні, особливо цінні, такі, що перебувають під загрозою зникнення). Типові природні рослинні угруповання, які з тих чи інших причин у певних регіонах потребують збереження, мають стати об'єктами територіальної охорони. Наприклад, типові широко поширені фітоценози грабових лісів за межами суцільного поширення на сході чи ялинових – на Українському Поліссі. Більшості таких угруповань нині мало що загрожує. Проте існує значна кількість раритетних рослинних угруповань, не внесених до ЗКУ;

– у пункті 2 зазначається, що *"Зелена книга є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань спрямовується на збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання"*. Перше речення слід сформулювати так: *"Зелена книга є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відновлення та відтворення занесених до неї природних рослинних угруповань"*. Слід вилучити слово, а отже і заборонити дію, "використання", оскільки воно суперечить логіці другого речення про "збереження". Окрім того, варто доповнити словом "відновлення" (як природний процес), а за "відтворенням" закріпити значення як дію штучного формування угруповань (наприклад, раритетних степових угруповань методом "агростепу").

– у пункті 4, де зазначаються шляхи охорони раритетних угруповань, у одному із пунктів вказується таке: *"створення на місцевостях, де існують угруповання, біосферних заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі транскордонних"*. Таке твердження не узгоджується із "Законом України про природно-заповідний фонд України" (1992), де вказується, що "... біосферні заповідники створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери ..". Тут варто було б обмежитися вказівкою про створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду відповідного рангу з огляду на соціологічну цінність угруповань.

– у пункті 5, де зазначаються шляхи відтворення раритетних угруповань, у одному із пунктів вказується таке: *"формування їх на штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду"*. До такого формулювання виникає декілька питань: чому лише на штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду, а не повсюди у відповідних для цього екотопах? Оскільки природні фітоценози є сукупністю рослин, організованих у історично вироблену форму, то штучно сформувати (відтворити) їх практично неможливо. Лише для деяких степових угруповань проводяться дослідження з їхнього відтворення, аналогічних до природних.

– до пункту 8, у якому окреслюється коло тих, хто має право давати пропозиції щодо занесення угруповань до ЗКУ чи вилучення з неї рослинних угруповань, слід додати, що такі пропозиції повинні проходити експертну оцінку в Інституті ботаніки НАН України, установі, що організовує роботу з набору відповідних матеріалів, їх написання та видання.

Нагальною необхідністю є розроблення та затвердження Закону України "Про "Зелену книгу України", аналогічно діючому Закону України "Про "Червону книгу України". Завданням такого Закону має стати регулювання суспільних відносин у сфері охорони, відновлення та відтворення раритетних природних рослинних угруповань, занесених до "Зеленої книги України", з метою попередження зникнення таких угруповань із природи, забезпечення збереження їхнього фітоценофонду.

Удосконалення структури. Існуюча структура ЗКУ потребує певного коригування за рахунок вилучення чи доповнення показників. Зокрема є не обов'язковим зазначення

синфітосозологічного індексу та синфітосозологічного класу, що несуть наукове навантаження і мають обмежене використання для аналізу чи цитування. У разі необхідності отримання такої інформації можна скористатися розміщеною у ЗКУ "Методикою синфітосозологічної оцінки природних рослинних угруповань, які підлягають охороні та занесені до "Зеленої книги України", де наведені правила для їхнього підрахунку. Разом з тим, інформацію про раритетну асоціацію варто доповнити такими показниками:

– **характер поширення та частота трапляння.** Характеризується поширення угруповання в аспекті частоти його трапляння: вузько розповсюджене угруповання із низьким ступенем концентрації (1–10 локалітетів); вузько розповсюджене угруповання із високим ступенем концентрації (>10 локалітетів); широко розповсюджене угруповання із низьким ступенем концентрації (1–10 локалітетів); широко розповсюджене угруповання із високим ступенем концентрації (>10 локалітетів).

– **тенденції зміни поширення.** Характеризується активність зміни ареалу угруповань у сучасних умовах. Для постійно низького типу характерна стабільно низька, для згасаючого – така, що знижується, для стабільного, – така, що тримається на одному рівні, для експансивного – підвищена здатність угруповань до розширення ареалу.

– **середній розмір (площа) угруповань.** Вказуються середні площі угруповання.

– **ступінь небезпеки зникнення.** Зазначається ступінь загрози зникнення угруповань: велика загроза (розташовані в господарських угіддях і піддаються антропогенному впливу), знаходяться під загрозою (розташовані в господарських угіддях, де можливий антропогенний вплив), мінімальна загроза (були під антропогенним впливом і потребують спеціальних біотехнічних заходів підтримання стану), знаходяться поза загрозою (знаходяться у системі природно-заповідного фонду).

– **положення у системі екомережі.** Вказується наявність у структурних елементах (ключових територіях та екокоридорах) перспективних схем екомереж національного та регіонального рівнів, затверджених відповідними державними органами.

– **співвідношення з синтаксонами еколого-флористичної класифікації.** Встановлюється співвідношення з синтаксонами еколого-флористичної класифікації, а видів синтаксонів, виділених за домінантною – належність до груп діагностичних видів синтаксонів першої класифікації.

Перегляд складу раритетних синтаксонів. Для усіх типів організації рослинності обов'язковою умовою охорони має бути детальне геоботанічне вивчення раритетних фітоценозів. Її підсумок – створення бази даних синтаксонів, які потребують охорони. У практиці створення "Зелених книг" ведеться паспортизація раритетних рослинних угруповань, метою якої є найповніший збір відомостей про поширення, екологічні особливості і уразливість цих угруповань. З часу виходу офіційного видання метою "Зеленої книги України" накопичена нова созологічна та геоботанічна інформація про раритетну фітоценотичну різноманітність України, яка разом із матеріалами спеціальних досліджень раритетного фітоценофонду стане достатньою базою для підготовки нового видання "Зеленої книги України". Слід зазначити, що певним лімітуючим фактором при створенні першого офіційного видання "Зеленої книги України" була недостатність сучасної геоботанічної інформації про частину раритетних синтаксонів. Тому підготовка чергового видання потребує подання сучасної геоботанічної інформації кожного із раритетних синтаксонів, детального картографічного матеріалу, з'ясування основних загроз, розроблення режимів охорони. Отже актуальною і нагальною природоохоронною справою є дослідження сучасного стану раритетного фітоценофонду країни.

Для регіонального рівня охорони назріла потреба формування обласних переліків раритетних угруповань.

На сучасному етапі розвитку геоботанічної науки в Україні існує ще одна наукова проблема в галузі дослідження та збереження раритетного фітоценорізноманіття – існування двох синтаксономічних шкіл і двох синтаксономічних класифікацій. Тривалий час рослинність України досліджувалася на принципах домінантного підходу. Була накопичена значна база даних, на основі якої і було створено два видання "Зеленої книги України" (1987, 2009). У Європі "червоні" переліки раритетних рослинних угруповань

створювалися за принципами флористичної класифікації. Актуальним завданням є створення "Червоного переліку рослинних угруповань України" за принципами флористичної класифікації, аналогічного до європейських країн. Такий перелік міг би бути суттєвим додатком до нового видання ЗКУ.

Удосконалення нормативно-правової бази з ведення ЗКУ, її структури та змісту унеможливить появу помилок щодо *посилання* на неї, характерних для нинішнього етапу природоохоронної справи. Одним із найхарактерніших прикладів некоректного посилання на ЗКУ є такий, коли вказується, що на певній території виявлені раритетні угруповання, наприклад формації *Salvinietea natantis* без посилання чи усі 8 асоціацій цієї формації відмічені на об'єкті досліджень, чи лише певні її представники. Точність і конкретність у синтаксономічній охороні є необхідною умовою для ведення ЗКУ.

Висновки

Видання "Зеленої книги України" має загальнобіологічне значення. У методологічному відношенні її принциповою перевагою перед "Червоною книгою України" є системний підхід, а в практичному – збереження як генетичних, так і функціональних основ біосфери. Надійну охорону раритетних видів рослин можна забезпечити лише завдяки збереженню їхніх біотопів, популяцій, а також фітоценозів, компонентами яких вони є. Охорона раритетних фітоценозів залежить від збереження їхнього видового різноманіття. У свою чергу, збереження раритетних видів рослин та раритетних фітоценозів можливе лише тоді, коли охоронятимуться екосистеми і ландшафти, з якими вони пов'язані екологічно. Зокрема, генофонд водних макрофітів можна зберегти за умови повного обмеження антропогенного евтрофування гідроекосистем і забруднення прилеглої ландшафту.

- Васильева В. Д.* Некоторые вопросы охраны редких и исчезающих растительных сообществ / В. Д. Васильева, Л. И. Воронцова, Г. А. Ломакина и др. // Охрана редких растений и фитоценозов. – М., 1980. – С. 5–14.
- Второв П. П.* Ценность экологического разнообразия и охрана естественных биотических сообществ / П. П. Второв, Б. П. Степанов // Природа. – 1978. – №8. – С. 60–69.
- Голубев В. Н.* Редкие растительные сообщества и их охрана (общие принципы) / В. Н. Голубев // Бюл. Главн. ботан. сада. – Вып.127. – М.: Наука, 1983. – С. 65–70.
- Голубець М. А.* До питання про національну Зелену книгу / М. А. Голубець // Український ботанічний журнал. – 2006. – Т. 63, № 3. – С. 422–432.
- Дідух Я. П.* Якою ж бути Зеленої книзі України? / Я. П. Дідух // Український ботанічний журнал. – 2006. – Т. 63, № 3. – С. 432–439.
- Захаров А. С.* "Зеленая книга" Поволжья: охраняемые природные территории Самарской области / А. С. Захаров, М. С. Горелов. – Самара, 1995. – 352 с.
- Зелена книга України / [під загальною редакцією члена-кореспондента НАН України Я. П. Дідуха]. – К.: Альтерпрес, 2009. – 448 с.
- Зеленая книга Брянской области (растительные сообщества, нуждающиеся в охране) / [под ред. А.Д. Булохова]. – Брянск: ГУП "Брянск. обл. полигр. Объединение", 2012. – 144 с.
- Зеленая книга Республики Татарстан / [Под ред. Н.П. Торсуева]. – Казань: КГУ, 1993. – 421 с.
- Зеленая книга Сибири: редкие и нуждающиеся в охране растительные сообщества / Новосибирск: Наука, 1996. – 396 с.
- Зеленая книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные нуждающиеся в охране растительные сообщества / [под общ. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко] – К.: Наук. думка, 1987. – 216 с.
- Колесников Б. П.* Актуальные вопросы охраны растительного мира / Б. П. Колесников, А. М. Семенова-Тян-Шанская, С. М. Стойко и др. // Ботан. журн. – 1974. – Т. 59, № 10. – С. 1536–1546.
- Лавренко Е. М.* Об охране ботанических объектов в СССР / Е. М. Лавренко // Вопросы охраны ботанических объектов. – Л.: Наука, 1971. – С. 6–13.
- Лашенкова А. Н.* Редкие растительные сообщества Среднего Тимана, нуждающиеся в охране / А. Н. Лашенкова, Н. И. Непомуруева // Труды Коми филиала АН СССР. – Вып. 56. – Сыктывкар, 1982. – С. 28–36.
- Мартыненко В. Б.* Зеленые книги: концепции, опыт, перспективы / В. Б. Мартыненко, Б. М. Миркин, Э. З. Баишева и др. // Успехи современной биологии – 2015. – Т. 135, № 1. –

С. 40–51.

- Милкіна Л. І.* Географічні основи заповідного дела / Л. І. Милкіна // Изв. Всесоюз. геогр. об-ва. – 1975. – № 6. – С. 458–459.
- Мілкіна Л. І.* Рідкісні листяні лісові угруповання Карпатського державного природного парку / Л. І. Мілкіна // Український ботанічний журнал. – 1984. – Т. 41, № 4. – С. 10–14.
- Мілкіна Л. І.* Категоризація та закономірності поширення рідкісних природних хвойних лісових угруповань північно-східного макросхилу Українських Карпат / Л. І. Мілкіна // Український ботанічний журнал. – 1990. – Т. 47, № 1. – С. 75–80.
- Попович С. Ю.* Синфітосозологія лісів України / С. Ю. Попович. – К. : Академперіодика, 2002. – 228 с.
- Саксонов С. В.* Зеленая книга Самарской области: редкие и охраняемые растительные сообщества / С. В. Саксонов, Т. М. Лысенко, В. Н. Ильина и др. [под ред. чл.-корр. РАН Г. С. Розенберга и док. биол. наук С. В. Саксонова]. – Самара : СмартНЦ РАН, 2006. – 201 с.
- Семенова-Тян-Шанская А. М.* Режим охраны растительного покрова заповедных территорий / А. М. Семенова-Тян-Шанская // Ботан. журн. – 1981. – Т. 66, № 7. – С. 1060–1067.
- Солодько А. С.* Зеленая книга Сочинского Причерноморья / А. С. Солодько. – Сочи : РГО (Сочинское отд.), 2013. – 99 с.
- Стойко С. М.* Карпатам зеленіти вічно / С. М. Стойко. – Ужгород : Карпати, 1977. – 172 с.
- Стойко С. М.* Біогеоценологічні основи заповідної справи, охорони фітоценофону і фітоценофону / С. М. Стойко // Флора і рослинність Карпатського заповідника. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 5–30.
- Стойко С. М.* Вчення про біосферу – наукова основа її охорони / С. М. Стойко // Український ботанічний журнал. – 2009. – Т. 66, № 3 – С. 293–306.
- Стойко С. М.* Основи фітосозології та її завдання у збереженні фітоценофону і фітоценофону / С. М. Стойко // Український ботанічний журнал. – 2011. – Т. 68, № 3 – С. 331–351.
- Стойко С. М.* Экологические основы охраны редких, уникальных и типичных фитоценозов / С. М. Стойко // Ботан. журн. – 1983. – Т. 68, № 11. – С. 1574–1583.
- Стойко С. М.* Раритетні фітоценози західних регіонів України (Регіональна “Зелена книга”) / [С. М. Стойко, Л. І. Мілкіна, П. Т. Яценко, О. О. Кагало, Л. О. Тасенкевич] – Львів : Вид-во "Поллі", 1998. – 190 с.
- Стойко С. М.* Раритетний фітоценофонд України та концепція національної Зеленої книги / С. М. Стойко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Український ботанічний журнал. – 2005. – Т. 62, № 5. – С. 611–623.
- Устименко П. М.* До питання про раритетний фітоценоз / П. М. Устименко // Ю. Д. Клепов та сучасна ботанічна наука : мат-ли читань, присвячених 100-річчю з дня народження Ю. Д. Клепова. – К. : Фітосоціоцентр, 2002. – С. 127–130.
- Устименко П. М.* Раритетний фітоценофонд України: структура та аналіз / П. М. Устименко, Д. В. Дубина, Л. П. Вакаренко // Український ботанічний журнал. – 2010. – Т. 67, № 2. – С. 187–199.
- Устименко П. М.* Зелена книга України: дискусійні питання і реальність / П. М. Устименко, Д. В. Дубина, С. Ю. Попович [і ін.] // Український ботанічний журнал. – 2006. – Т. 63, № 3. – С. 440–447.
- Устименко П. М.* Зеленая книга Украины – важный государственный документ в деле охраны синтаксонов / П. М. Устименко, Д. В. Дубина // Ботан. журн. – 2012. – Т. 97, № 5. – С. 664–675.
- Устименко П. М.* Раритетний фітоценофонд України / П. М. Устименко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Л. П. Вакаренко – К. : Фітосоціоцентр, 2007. – 268 с.
- Червона книга України.* Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Вид-во "Глобалконсалтинг", 2009. – 900 с.
- Чибилёв А. А.* Сохранить навечно / А. А. Чибилёв // Природа и мы : сб. – Челябинск : Юж.-Уральское кн. изд-во, 1978. – С. 48–61.
- Чибилёв А. А.* Сохранить неповторимые ландшафты Оренбуржья / А. А. Чибилёв // Природа и мы. – Челябинск : Юж.-Уральское кн. изд-во, 1980. – С. 99–117.
- Чибилёв А. А.* Зеленая книга степного края. Изд. 2-е / А. А. Чибилёв. – Челябинск : Юж.-Уральское кн. изд-во, 1983. – 156 с.
- Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Головні риси екомережі України / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Розбудова екомережі України. – К., 1999. – С. 13–22.
- Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Біосферна, екологічна та соціальна роль фітостроми / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Екологія та ноосферологія. – 2001. – Т. 10, № 1–2. – С. 41–50.
- Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Принципы и структура книги редких сообществ растительности Украины

- (Зеленой книги) / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Т. Л. Андриенко // Тез. докл. VII делегат. съезда Всесоюзн. ботан. о-ва. – Л. : Наука, 1983. – С. 307.
- Шеляг-Сосонко Ю. Р.* Проблема охорони рідкісних рослинних угруповань України / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Т. Л. Андриенко // Український ботанічний журнал. – 1996. – Т. 53, № 3. – С. 260–264.
- Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Концепция, методы и критерии создания экосети Украины / Ю. Р. Шеляг-Сосонко, М. Д. Гродзинский, В. В. Романенко – К. : Фитосоцицентр, 2004. –144 с.
- Шеляг-Сосонкою Ю. Р.* Зелена книга України. Ліси / Ю. Р. Шеляг-Сосонкою, П. М. Устименко, С. Ю. Попович [та ін.] – К. : Наук. думка, 2002. – 225 с.
- Cěřovskŷ I.* Ochrana rostlinneho prirodniho bohătstvi v kulturni krajine / I. Cěřovskŷ // Pamatky priroda. – 1977. – № 2. – P. 97–103.
- Kovacz M.* Vedelmet Kivolno Noveny Fajaink es Noveny tarsulasaink / M. Kovacz, Sz. Priszter // MTA biological osztaly kozlemenysi. – 1977. – Т. 20. – Old. 162–194.
- Moravec J.* Rostlinna spolecenstva Ceske Socialisticke Republiky a jejich ohrozeni / J. Moravec – Severoceskou prirodou. – Litomezice, 1983. – P. 1–111.
- Solomeshch A.* Red data book of plant communities in the former USSR / A. Solomeshch, B. Mirkin, N. Ermakov et al. – Birmingham : Templar Print & Design Ltd., 1997. – 70 p.

Рекомендує
до друку Шаповал В.В.